

SÖTÉR ISTVÁN

Tanyák lelke

TÖMÖRKÉNY ISTVÁNROL

Időnként újra olvasom Tömörkényt, akit a Nyugat előtti nemzedék legnagyobb novellistájának tartok. De még ha a Nyugatra gondolok is, Tömörkény helyét ott látom Krúdy, Kosztolányi, Móricz és Szomory mellett. Tömörkény István kiemelkedik a „szögedi irodalomból”, még Móra Ferenc mellől is. Habár mégsem érdemes egymáshoz méricksélni a magyar novellairodalom nagymestereit, hisz a magyar novella, még ha sokan nem veszik is észre, épp annyira világirodalmi színvonalú, mint költészetünk. Egyiket sem ismeri eléggé a világ, gyenge fordítások, fantáziátlan válogatások közt sikkad el a külföld előtt költészetünk és novellairodalmunk. Nem csak a sokat emlegetett nyelvi nehézségekről van itt szó. Akár Krúdy, akár Tömörkény, vagy Szomory novellái együtt érvényesülnek igazán, mintha ezek a novellák regényeket adnának össze, márpedig egy regényről nem lehet valamely kiragadott fejezet alapján fogalmat nyernünk. Különösen érvényes ez Tömörkényre, akinek egy-egy darabja egymagában akár jelentéktelennek is látszhatik, de együtt, az egész termés: lenyűgöző. A magyar novellairodalom tehát nemigen tartalmaz kiszakítható antológiadarabokat. Az egész Esti Kornélt, az egész Szindbádöt kell olvasnunk ahhoz, hogy a csodálatos magyar novellairodalom báját és titkát megsejthessük. Ugyanígy szükséges legalább egykötetnyi Tömörkény-novella elolvasása is. Így olvasta Tömörkényt például Nagy Lajos is, akinek a szegedi mester az egyik legkedvesebb írója volt.

Ha szeretem Tömörkényt, úgy nem a szülővárosomért, Szegedért, mert Szegedet nem találok meg nála. Azt már sokkal inkább — Cserzy Mihálynál, akinek fodrászüzlete előtt a Virág cukrászdába menet kellett a villamosról le szállnom. Mindig meglep, hogy Tömörkény István, aki egy város életének legdrámaibb korszakát élte át, e drámáról tudomást alig vett. Az 1879-es nagy árvíz után épült újjá Szeged, és ez az újjáépülés még mindig tartott, amikor Tömörkény 1882-ben Ceglédre érkezett. Az haussmanni építészet eszményei szerint újjáépülő Szeged, melynek tereiben, sugárútjaiban és körútjaiban visszadereng valami az újjarendezett Párizs alaprajzából, épületei pedig olasz és holland városok homlokzatait, török fürdők kupoláit álmódják a Tisza mellé, s itt születik meg a magyar szecesszió két legszebb alkotása, vízililliomok kelyhébe illesztett, aszimmetrikus erkélyekkel, aranymozaiakkal: ez a Szeged még utalásként sem jelenik meg Tömörkény íásaiban. Platánfasorával a Széchenyi tér sem, mely annyira elbájolta Babitsot, s a városháza kecses tornya sem, melyet ugyanő az alkonyi égbolt alatt táncolni látott. De még ar-

Hetven éve, 1917. április 24-én hunyt el Tömörkény István. Írásainkkal rá emlékezünk!

ról az épületről, a „kultúrpalotáról” sem vesz tudomást, melynek görögös homlokzata mögött fél életén át dolgozott, s melynek könyvtáráblakaiból Juhász Gyula a piactér gázlángjain elmélázott. Lakóházáról is csak a szerb templom harangjai kapcsán tesz említést, amikor ágyúöntés céljából szétverik a toronybeli harangokat, s a „haldokló harangok jajkiáltása” betölti az udvart, az első világháború kísérőzenéjeként.

Nemcsak új város épült fel Szegeden Tömörkény napjaiban, hanem egy új társadalom is, a magyar századvég társadalma, melyet oly érzékletesen mutat be a *Halálfiái*. Katonák, hivatalnokok, kereskedők új társadalma alakul ki az ősi parasztvárosban, mely engedelmesen fogadja be az idegeneket, és mégis, egy csaknem máig érezhető *ressentiment-t* őriz irányukban. Pedig beköltözött idegen volt Szegeden maga Tömörkény is. Idegennek érezte-e magát? Sehol, egyetlen szóval sem említ ilyesmit, és mi mégis az idegenség valamely sejtelmét fedezzük fel nála. Az asszimiláció kérdését valamikor túlnagyították, hisz úgyszólván egész országunk: asszimiláltak gyülekezete. Néha úgy érezzük, az asszimiláltakban több a gyöngédség hazájuk iránt, s hazájuktól a „tisztának” vélt fajúak meglepő könnyen válnak meg örökre. Arra is gondolnunk kell, hogy Babits szegedi évei, melyeknek társadalmi, emberi környezetét Apró Ferenc kitűnő tanulmánya tárta fel, ezek a költőileg is fontos évek, Tömörkény szomszédságában teltek el. Semmi nyoma annak, hogy ebből a szomszédságból akár egyiküknek, akár másikuknak haszna származott volna. Babitsnak Juhász Gyula jelentett sokat, akit Szeged városi költőjének tekinthetünk, — még ha néhány nagy versét Tápérről írta is. De hisz Juhász Gyulához is a „darvadozó” Tömörkény közel állt.

Tömörkényről szóló doktori értekezésében, mely egész életművének talán legszebb írása, Ortutay Gyula a régi Szeged, a Tisza-parti kocsmák, a duttyánok, az eltűnőfélben levő „szögedi kisvilág” megörökítőjeként mutatja be az író. Pedig mindez valójában csekély helyet foglal el a Tömörkény-novellákban, s akár a régi, akár az új Szeged csak a városba jött vagy tévedett tanyaiak ürügyén jut szerephez. Tömörkénynél a városnak a tanya az ürügye. A leapadt Tisza-part kövei közt krumpililevest főz a szegényember: Tömörkény méltósággal ruházta fel embereit, s ezt a méltóságot még ennek a levesnek elkészítéséből is kiérezzük (*Főzés*). Egyik legszebb novellájában (*Válér a földbe megy*) a fiatal férj feleségének boncolásban megalázott testét szállítja szekéren, amikor a Mars téri laktanyába bevonuló század a koporsó mellett a szolgálati szabályzat szerint díszlépésbe vált: lehet, hogy ez az egyetlen tisztelet, melyet a város megadhat a tanyaák árva népének? És ez a ritkán szereplő város lehet csak a színhelye a *Mutatás nélkül* halotti torának, mely némán, illedelmesen, a gyász jele nélkül zajlik, — ám a temetést megelőző éjjelen „egy zokogás volt az udvar, az embörök a szín oszlopába fogóztak, aztán annál sírtak”. Tömörkény világa tehát igazában nem szegedi világ, — még akkor sem, ha Szögedöt emleget. Tömörkény a Szeged környéki tanya-világban van otthon, az átokházi tanyaikon, vagy Balástya táján, ahová a szegedi templomtornyok és a zsinagóga kupolája éppen csak ellátszanak. Tömörkény elbeszélőművészete: szociográfia is, illetve néprajz, — de ahogyan újra olvasom, rádöbbenek, hogy sokkal csekélyebb mértékben, semmint hittem valamikor. Az emberhez hozzátartozik a környezete. Ember és környezet kölcsönösen teremtik egymást. Ez a tanyai környezet azonban nem csekély magyarázatra, szinte tudományos feltárássra szorul. Persze, Tömörkény nem végzett valamiféle „falukutató” munkát. Péter László tanulmányából értesülhet-

tünk róla, hogy bizonyos kiválasztott tanyák — különösen a „Sebők-högyiek” — bőséges adattal és jellemzővel szolgáltak az egész tanyavilág megértéséhez. Életrajzaiból tudjuk, milyen fontos volt pályája kezdetén törvényszéki tudósítói működése, majd hírlapírói munkássága, s még múzeumi igazgatósága is. Akárcsak később Móra Ferencnek, úgy Tömörkénynek a látogatói is úgy kerültek át novelláiba, mintha tárcáinak lett volna előszobája az irodahelyiség. Tömörkénynek nem kellett gyűjtenie elbeszélései anyagát: ez az anyag odafolyt hozzá. Így lett a „kulturpalota” életek és tárgyak gyűjtőhelye. Nagy hagyomány a szegedi gyűjtés: Tömörkénnyel kezdődik a néprajzi és régészeti gyűjtés, Móra Ferencnél tetőződik, és ebből ágazik ki Bálint Sándor Máriaképgyűjteménye is, a Tiszára tekintő lakás falain. A szegedi puszták régészete regényre ihlette Mórát, de Tömörkényt érintetlenül hagyta. A régészet a dolgozataiban foglal helyet, nem a novelláiban.

Miért fordult el annyi minden élményétől és tapasztalatától Tömörkény, miért lépett át egy, a mindennapjaitól és a munkahelyétől mégis csak távol-eső világba, a tanyavilágba? Emigrált volna a városból? Kihelyezte volna a lelkét, hogy kiaknázhasson egy beláthatatlan bőségű és feldolgozatlan írói nyersanyagot? Itt sokkal többről van szó: Tömörkényt a tanyavilágba annak a tájnak és népnek tiszta és gyermeteg lelke vonzotta. A romantikusok álmvilágukba költöztek, Tömörkény kiment a „Sebők-högyre”, ahová gyalog három óra 16 perc volt a legrövidebb járás. Felhők, homok, állatok és emberek: nem szükségszerű, hogy az író a közvetlen környezetében találja meg a mondanivalóját. Tömörkény nem álmvilágban élt, de a „Sebők-högy” oly messze volt a várostól, mint egy álom. A tanyai látomás egész képzelőerejét lekötötte: ezért nem írt a városról, ezért nem érdekelte annak átalakulása, új társadalma.

Joggal méltatják Tömörkény néprajzi teljesítményeit, adatait, leírásait. Súlyos tévedés azonban csak a néprajziségükért becsülnünk az írásait. A tárgyak, az eszközök hordozói annak a léleknek, mely Tömörkényt megejtette, de sokkal inkább hordozói az állatok és az emberek. Mert az állatok értelménála megközelíti az embereket. A ló kiköveteli, hogy az előttük futó kocsi lassítson, mert a csikó nem tud olyan gyorsan futni. A puli a gazda odavetett szavából megérti, hogy a kukoricából ki kell kergetni a pulykát. Ez a nép, mely a tanyákat lakja, képes gyilkolásra, lopásra, és szomszédja földjét erőszakkal akarná a magáéhoz ragasztani, — és mégsem gonosz, nem züllött le, vagyis nem veszett el érzéke az erkölcs iránt. Csárdai verekedésben megölik a csikóst, és holttestét elrejtik a hóbuckában, de a juhász visszamegy, és kifizeti a megölt legény borát.

Tömörkénytől idegen a parasztidill, a parasztrómantika, a parasztmítosz. Talán ez az oka, hogy Tömörkényt nem tekinthetjük a 20. századi népi írók elődjének, — de Jókai és Mikszáth utódjának sem. Az anekdotában mindig van valami kacérság, kis színpadiasság, — Tömörkény mindezekről mentes. Valóban mellőzi a történetet, nála csak *események* vannak, de ebben a világban minden esemény súlya megnövekszik, s ha egy macska elkóborol, majd visszatér, kitudakolni, hogy újból befogadják-e, s a következő napon már kölykeivel érkezik: ez már esemény, éspedig akkora, hogy novella épülhet rá. A havas téli tájnak is megvan az eseménye: a távolban áthaladó vonat, és a történet egyetlen mondat mondja el: „Mén a vonat”. Ennyi esemény is fenn tud tartani egy novellát. Halbőr juhász alakjából is hiányzik a faji mítosz:

elődeit Szabadkán még Halbrohrnak hívták. Tömörkény miben sem hasonlít későbbi évtizedek agresszív parasztábrázolóira. Az ő parasztjaitól idegen az önsajnálát és a kivagyiság. Ennek a népnek azonban nem jámborsága van, hanem méltósága. Tömörkény pontosan megmutatja a küzdelmeket, kudarcokat, megpróbáltatásokat, melyek árán ezek az emberek a nincstelenségből fölverekedik magukat — a szegénységbe. Tisztes szegénységbe. Náluk ez a szegénység: valóságos társadalmi érvényesülés. A Tömörkényével rokon parasztszemlélet nem annyira Móricznál, hanem elég gyakran Veres Péternél tűnik elő. Nagy Lajos parasztábrázolása viszont mindenfajta parasztromantika csendes, szenvtelen kritikája.

A felületes olvasó olyasmit emlegethetne, hogy Tömörkény a néphez „aláhajló” polgár szemével figyeli a tanyákat. Valójában Tömörkény mélységesen azonosul a „Sebők-högyiekkal”, és ez az azonosulás valami kivételes gyengédséget szül, — Tömörkény a mi irodalmunknak leggyengédebb parasztábrázolója. Ez még Mórától is megkülönbözteti, aki néha érzelmességre hajlik. Éppen, mivel azonosul vele, és ismeri, érti: Tömörkény elfogódottság és illetődöttség nélkül mozog a tanyaiak világában. Meglephet bennünket tanyai embereinek önállósága, s ugyanakkor összetartozási érzülete. Mindkét vonás kirajzolódik a novellák alakjaiban, ami érthető, hisz az egymástól távol élők nem majmolhatják egymást, s még kevésbé a falut vagy a várost. Egyedül élnek, minden ügyüket közsegítség nélkül kell megoldaniok. Péter László egyik írásában elmeséli látogatását a „Sebők-hegyön”, Tömörkény apósának, Kis Pálnak (Palcsi), a Fekete Sas utcai vendéglősnek egykori tanyáján, mely a Tömörkény-novellák többségének színhelye. Elmúló tanyavilág része már ez a tanya is. Valamikor, Csongrád megyei tanács tag koromban, tanyai iskolákat látogattam, melyekben áhitatosabb szellemet találtam, mint a városiakban. A tanító büszke volt erre a világra, szerette a gyerekeket és azok is őt. Kilométerekre feküdtek egymástól a tanyák, és lakóik minden reggel kiálltak ajtajuk elé, egyszerűen csak azért, hogy láthassa a másik és a harmadik, hogy megvannak. Tömörkény biztosan novellát írt volna erről a tanítóról, aki elemenként vásárolta össze azokat az alkatrészeket, melyekből egyszer majd motorkerékpárt fog összeállítani. 1952-ben láttam a balástyai tanyákat, és akkor a tanya némi védettséget is jelentett, és onnan senki sem költözött volna falura.

A novella nehezebb műfaj a regénynél, — de a novellában is a legnehezebb feladat: semmi egyébnek, mint egy hangulatnak, egy légkörnek érzékelteése. Krúdy volt ennek legnagyobb mestere, a világirodalomban csaknem egyedülálló mester, aki nemhogy a történetre, de még a tárgyak leírására sem vetett ügyet. A fiatal Tömörkényt láthatjuk még ilyen légkörnovellák írójának. S ebben meg is előzi Krúdyt. Egy táj, egy évszak, egy napszak, egy felmerülő emlék, csupa tetten nem érhető jelenség: a fiatal Tömörkény témái alig megfoghatóak, de hisz ennek a fajta novellának épp az a becsvágya, hogy felmutassa a megfoghatatlant. Tömörkény később eltávolodik ettől az írói eljárástól, elbeszélései kikerekednek, magvuk lett, szereplőik cselekvőbbek. A későbbi Tömörkény megfoghatóbb, mint a korai. Ábrázolónak gyakorlottabb, mint az első írásokban, — de mégis az olyan novellákat szeretem leginkább, mint az 1896-os *A tengeri város*, mikor a vásári mutatványos sátorban nem tud elszakadni az asszony a Velencét mutató képektől. „Ha édösapám látná...” Az otthon maradt apa azonban akkor sem láthatná, ha itt lenne, mert

vak. Odahaza az asszony elmeséli, mit látott a vásárban, és a vak öregemberben feltámad ifjúkorának Velencéje, amikor „a szegedi ezred a mesevárosban feküdt, s ő járt a fesszes katonaruhában, a frakkforma fehér kabátban e mohos kőpillérek között, s posztot állt az Arzenál kapujában, fényesre puolt fegyverével”. Van ott egy nagy templom is: „alul szélös, fölül úgy összemén, mint a lámpaüveg” — de a templom neve nem jut az öreg eszébe, ehelyett föltámad emlékezetében egy olasz dal, és énekelni kezdi: „Ettutisimize — tempozebon...” Ebbe a tanyavilágba nemcsak a dal emléke szűrődik át, hanem a történelem is, hiszen a szegedi ezred csak a solferinói ütközet, tehát 1859 előtt „feküdhettek” Velencében, s amikor más novellákban a „hatvanhatos nagy futást” emlegetik, tudhatjuk, hogy a königrátrai vereségről van szó, amikor a porosz seregek az osztrákokat megfutamtították.

Ezek a példák azért jellemzőek, mert Tömörkény bizonyos nagyvonalúsággal és mellékesen utal a novellák világán kívül eső dolgokra, hiszen ezek a zákányi kapitányság körzetében mellékesek is. A kései Tömörkényt mégsem érezhetjük érettebbnek a korainál. Az író azonban nem foroghat örökké a maga körében, és évek múltával néha ismétlődéseknek, körülményességeknek is lehetünk tanúi.

A légkörnovellák megkívánják a stílus légkörét is, a nyelvnek egy hangzatát, mely zeneszerűen idéz fel egy éghajlatot. Így van ez mindig Krúdynál, az ő sokat emlegetett „gordonkahangjával”, mely még a csekélyebb igényű írásaiból sem hiányzik, s melynek hallatán az íróra még névtelenül is ráismerhetünk. Így van ez Szomorynál is, sőt néha Móricznál, míg Kosztolányi prózájában a stílus ismét klasszikussá válik, mintha újból Kazinczy prózájából indulnánk ki. Minden nagy festő úgy fest, hogy szignóját nem kell a képen megkeresnünk, mert a festőt azonnal felismerjük. Ugyanígy, egy sorából felismerhetjük Tömörkényt, Krúdyt, és így tovább. A légkört érzékeltető stílus, a prózának ez a sajátos *plein air*-művészete: a szecesszió teremtménye, és bizonyára sokakat meglepne, ha a stilisztikai kutatás példák sokaságával mutatná ki Tömörkény stílusának szecessziós elemeit. Csaknem olyan könnyen lehetne ezt kimutatni, mint Krúdynál. Persze, az ilyen végtelenen egyéni stílusok nemegyszer modorosakká is válhatnak, ha hiányzik belőlük az igazi feszültség. Tömörkénynél is előfordul, különösen utolsó korszakában, ilyesmi.

Ismétlem: Tömörkény sokkal nagyobb író, mint amilyenek általában elfogadják. Nagyságát a mindig felületes közvélemény azért nem tudta észlelni, mert túlharsogták egyébként nagy kortársak, akik mégsem mindig tudtak lényegesebbet nyújtani, mint ő. Mert Tömörkény mindig lényegeset nyújtott. Épp ezért említettem hívei közt Nagy Lajost, aki maga ugyan tanyai születésű volt, de a tanyáról csak keserűen tudott írni.

Tömörkényt tulajdonképpen a szeretete avatta nagy íróvá. A szeretet nem mindennapos írói képesség, de akiben megvan, azt sok mindenre megtanítja, sok mindennel telíti. Ugyanígy olvasóit is. Szeretetre azonban nem mindenki érdemes, de mindenkiben megvan a szerethetőség magja. Erre érzett rá Tömörkény — olyasmire érzett rá, amire csak szeretettel lehet ráérezni. Új prózastílust hozott az irodalom korábbi korszakaihoz képest, és ez azért sikerülhetett neki, mert felfedezte egy kisvilágnak azt a stílusát, mely jellemekben és tárgyokban, szokásokban és erkölcsökben, a beszédmód és a viselkedés bájában, kedvességében fejeződött ki.

A régi Magyarországon rejtettek különös és értékes, zárt különvilágok,

melyekre, néhány író kivételével, az akkori társadalom ügyet sem vetett. Apolló, Valér, Viktor — még a női neveket is milyen leleményes félrehallással tudta ez a kisvilág kiválasztani. Ez a világ eltűnt, vagy legalábbis eltűnőfélben van, és csak az marad meg belőle, amit Tömörkény felszínre hozott. Megérett-e valamit annak a világnak tűnékenységéből? Azért írta-e le néprajzilag is gondosan tárgyait, szokásait, munkafolyamatait, színtereit, mert ezt a tűnékenységet megérezte? A költészet mindig elvesztett időket, elvesztett világokat keres, mert tudja, hogy nem csak a látható idő van, de a láthatatlan is. Az utóbbi a tartósabb és a megtartóbb. De csak az írói alkotás, a mű jóvoltából válhatik megtartóvá. Az igazi irodalom legyőzi és megsemmisíti a dolgok tűnékenységét. A mű az ellenszere a tűnékenységnek és az eltűnésnek. Ilyen mű volt Tömörkény István életműve is.

Tömörkény szavai

Tömörkény legmaradandóbb ajándéka a magyar irodalom számára: a nyelve — állapította meg már 1934-ben Ortutay Gyula. A nyelvnek, a stílusnak vannak hangtani, szótani, mondattani összetevői, s ezek együttesen teremtik meg azt a különleges zamatot, amelyet Tömörkény írásainak olvas-tán érzünk. Jelentős szerep jut ennek a jellegzetes hatásnak fölkeltségében a szókincsnek. Nem véletlen, hogy az író nagy tudatossággal gyűjtötte a táj-szavakat, és gyűjteményét az akkoriban készülő *Magyar tájszótár* számára föl is küldötte az Akadémiának. Bálint Sándor *Szegedi szótár*-ának bevezetéseben „a gyűjtőnek is kitűnő” Tömörkényt emlegeti, nyugtázza gyűjtését, amelyet föl is használt, ahogyan az elbeszéléseiben elhullajtott szavait is szótározta.

Tömörkénytől került az irodalom nyelvébe, Juhász Gyula verseibe, Mé-szöly Gedeon tudós értekezéseibe a *darvadozás*, „a sötétben való beszélgetés művészete”. Magam is írtam már Tömörkény kulcsszaváról, a *nincsetlenről*, amely így hiteles és szegedi, nem eltorzult *nincstelen* alakjában. A *dángubál*, *dánbugáz*, *dánbobáz*, *dánbobáz* a tiszai vízenjárók nyelvéből került Tömörkény írásába, onnan a szótárba. Az *Új magyar tájszótár*-ból már tudjuk, hogy ismerik a Duna menti népek is „haszontalanul tölti az időt” jelentésben, s bármelyik szerb szótárból az is kiderül, hogy ezt bizony onnan vette a dél-magyarországi hajósnép.

A *félkézkalmár* ugyan már benne van a Magyar Nyelvőr 1874. évi kötetében, Ferenczi János népiskolai igazgató szegedi tájszógyűjteményében, de Tömörkény írásaiban is, sőt — Bálint Sándor közvetítésével — Móricz Zsigmond is fölhasználta a *Rózsa Sándorban*. Nem egyszerűen tolvajt jelent, hanem, ahogy Ferenczi meghatározta: „kiadja az ellopni valót, és így mintegy félkézre maga is lop”.

S ha már a kéznél vagyunk, szólnunk kell Tömörkény könyvcímmé emelkedett elbeszélésének, a *Kétkézi munkásoknak* jelzőjéről. Divat ezt *kétkézi* alakban használni, holott *kezü*, *kezes* tőhangzó-váltakozást ismerünk ugyan, de *kezi* nincs. Bár meglepetésemre a *Nyelvművelő kézikönyv* elfogadja ezt a változatot, de a *kétkézi* formát ítéli szabályosnak, és a *kézikönyv*, *kézilabda* analógiájára utal.) Ma folyton *fizikai munkáról* beszélnek, helyte-